

DOBSZAY LÁSZLÓ

A magyarországi liturgia milleniuma

*Az oroszánt leigázni a nagy Sámson kellettik,
magyaroknak prédikálni erős király küldetik.
Torkából az oroszlánnak drága lépesméz csepeg:
magyar szájából immár jönnek édes-szép dicséretetek.*

Sík Sándor fordítása

Született 1935-ben Szegeden. Zenetörténész. 1947-57 között a Zene-művészeti Főiskola, 1955-59 között az ELTE hallgatója. A Liszt Ferenc Zene-művészeti Főiskola Egyházzene Tanszakának tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA Zenetudományi Intézetének főmunkatársa, a Schola Hungarica vezető karnagya. Számos tudományos könyv szerzője, a Musica lia Danubiana című sorozat szerkesztője. A Cantus Planus nemzetközi gregorián-kongresszusok, valamint a CAO-ECE számítógépes közép-európai középkori kódexkutatás is a nevéhez fűződik.

Amikor István király verses zsolozsmájának 13. századi költője a király által szorgalmazott térítések eredményét, mintegy a *megvalósult* kereszténységet jellemezni akarja, a liturgikus kultusz el-sajátítására hivatkozik. Az erejében dicsekvő pogány magyarságot (oroszlán) csak erős király (egy új Sámson) téríthette meg. S mi-kor ez megtörtént, akkor az oroszlán szájából drága lépesméz jön elő: az énekelt liturgia édes istendicsérő hangjai. A liturgia tanú-sítja és pecsételi meg, hogy a magyarság valóban a keresztény hitre tért.

És tényleg: Arnoldus, az Európa-hírű regensburgi szerzetes 1030 táján Esztergomba jöven szellemi barátját, s Anasztáz esztergomi érseket az általa szerzett új Emmerán-zsolozsma megbírá-lására kérvén az érsek már az esztergomi kórusnak adja ki az új szövegeket és dallamokat „ősbemutatóra”. A magyar liturgia in-tézményrendszere — legalábbis csírájában — egy nemzedékkel a koronázás után már megszilárdult és működőképes.

Amikor Krisztus a mennybemenetelkor apostolait misszionálni küldi, két dolgot bíz rájuk: a hitet („elmenvén tanítsatok...”) és a szentségeket („megkeresztelvén őket...”). A kereszténység mint *értelmes kultuszvallás* jelenik meg a történelemben. Ezért a népvándorláshoz kapcsolódó nagy missziós mozgalmaknak is két eszkö-zük, s egyben két céljuk van: Krisztust mint *utat* és *igazságot* hirdetni (prédikálás), és Krisztust mint *életet* adni a népnek (szentségek, liturgia).

Így történt ez Magyarországon is. Térítőink élő szóval hirdet-ték Krisztust, s ha ez sikerrel járt, akkor megkezdték a rendszeres istentiszteleti életet. Kérdésünk az, volt-e ennek a magyarországi istentiszteletnek valami sajátosan „magyar” vonása?

A magyarországi liturgia kezdetei

Kik voltak e kultusz cultorai, első sáfárai, s mi volt e kultusz „tár-gya”?

A kérdés első felének megválaszolásánál különbséget kell ten-

nünk a magyarországi liturgia alakító személyei és megőrző-formáló intézményei között. A magyarországi térítő munkát nem egyetlen missziós központ kezdeményezte és irányította, hanem sokfelől jött sokféle klerikus vett részt benne. Legalábbis három európai tájnak lehetünk hálásak e tekintetben: Németországnak, Észak-Olaszországnak és Csehországnak. A térítők között voltak világi papok is, de az első nemzedékben kétségtelenül nagy szerepe volt a bencéseknek (Adalbert, Asztrik-Anasztáz, Gellért és számos neves vagy névtelen társuk). Ugyanakkor feltűnő, hogy tevékenységük eredménye a püspökségek (egyházmegyék) életébe szerveződött be. Ami sajátosan „magyarországi” liturgiának mondható, annak az egyházmegyék a letéteményesei, őrzői, terjesztői, nem pedig a kolostorok, habár személyesen számos szerzetes is részt vett a magvetésben. Ez már magában is sajátosan magyar vonás, és számos érdekes következménnyel járt.

**A magyar
egyházszervezet
kiépítése**

Úgy vélem, e sajátosság mögött István király személyes egyházpolitikai döntése áll. Amikor megalapította a magyarországi egyházszervezetet, szemmel láthatóan őrködött azon, hogy az egyház ne válhasson az ország egységét megbontó külső vagy belső törekvések támogatójává. A koronázással egyidejűleg Esztergomnak kiharcolja a teljes függetlenséget (ne feledjük el: még a prágai püspökség is Mainz alávetette a 14. századig!), és Esztergomot – Európában egyedülálló gesztussal – az összes magyar püspökségek fejévé teszi (primátus). A kolostorokkal szemben a püspökségek egységes, áttekinthető, biztosítottan működő, az ország egész területét befogó, s a királyi akarattal kétségkívül könnyebben „elérhető” intézményrendszert alkotnak. Ha a püspökségeket súlypontul kijelölő egyházszervezés mögött egyebek mellett politikai szándékok álltak is, annak hatása a későbbi századokban vallásiliturgiai területen mutatkozott. Az egyházmegyék szervezete ugyanis az integráció és differenciáltság szerencsés egyensúlyát valósítja meg. A magyar püspökségek összefüggő hálózatot alkotnak, de azon belül három elkülönülő tartományba, azokon belül önállósággal bíró egyházmegyékbe tagolódnak, a püspökségek liturgiája viszont mint a hozzá tartozó számos plébánia számára. Ennek megnyilvánulásaként a magyarországi liturgia olyan egységes (az országon belül azonos, a szomszédos országoktól elkülönülő) jellemvonásokkal bír, amelyre alig találunk európai párhuzamot. Ugyanakkor az egységen belül egy rendezett tagolódás alakulhatott ki a részegyházaknak megfelelően. Másutt úgy fogalmaztam, hogy elég nagy volt az országterület ahhoz, hogy eltérő kezdeményezések szülessenek a „részegyházakban”, de elég kicsi és egységes ahhoz, hogy minden kezdeményezés hozzájárja magát a „közös” hagyományhoz: vagy elhaljon, vagy beleépüljön abba, vagy megmaradjon a „közös”-höz rendezett egyéni vonásnak.

**A kolostori kultúra
hatása**

Ebben az integráló-differenciáló liturgikus fejlődésben a magyarországi kolostorok kevésbé vettek részt, s ha az ismeretlen

„Magyarországi” és
nem „magyar” liturgia

korai magyar bencés (árnyalataiban valószínűleg sokféle) liturgiát leszámítjuk, ezek többsége a maga internacionális (olasz, francia stb. eredetű) rítusának magyarországi képviselője maradt. Csupán egy-két olyan fejlődési *részmozzanat* van, melyben a szerzetesrendek befolyást gyakoroltak a magyarországi liturgiára (például a korai német bencesség a magyar Sanctoraléra, a domonkosok a 13. századi magyar verses zsolozsma- és sequentia-költészetre).

Figyelmeztetjük az olvasót, hogy amikor magyarországi (s tudatosan nem „magyar”) liturgiáról beszélünk, akkor ezzel azt fejezzük ki, hogy e liturgiában nem szabad valami nemzeti érzés kifejeződését, még kevésbé függetlenségi gesztust, Rómával szembeni önállóság hangsúlyozását látni. Az, hogy a liturgikus hagyománykincs érvényessége az ország határaival esik egybe, csupán következménye egy sajátos történeti szituációban hozott döntésnek: István olyan politikai hatalmat koncentrált, hogy *képes* volt, s olyan veszélyektől tartott, melyek miatt *kénytelen* volt egységes, ugyanakkor rendezetten tagolt, az egész országterületet lefedő egyházmegyei hálózatot létrehozni. A kor szellemében ez az egyházszerkezet az egyetemes római liturgián *belül* önmagát is manifestálta liturgiájában, de egyúttal a liturgia félévezredes fejlődéséhez is meghatározó keretet biztosított.

Kérdésünk második fele a magyarországi liturgia kezdeteinek „tárgyára” vonatkozott, más szóval arra: honnan származik a magyarországi liturgia.

Külföldi hatások

A korábbi kutatók egy-egy részjelenségre hivatkozva szívesen gondoltak egy-egy vidékre vagy kolostorra, mint a magyar liturgia forrására. Egyesek például úgy látták, dél-német bencés kolostorok adták a mintát, mások ennek ellenében clunynek vagy gorzeinek szerették volna látni a magyarországi liturgiát. A válasz két okból nehéz és mindenképpen önkényes. Egyrészt a 11. századból nem maradtak fenn olyan források, melyek e kérdés megválaszolásához elég adatot szolgáltatnának, s így vagy részemekből kell ítéletet alkotnunk, vagy későbbi, megbízhatóbb források elemzéséből kell következtetnünk a kezdetekre. Másrészt: nem biztos, hogy liturgiánkat minden szempontból egyazon forrásra kell visszavezetni. Például a gyakran hivatkozott *Sanctorale* egyes elemeiben kereshető meghatározott külföldi egyházak hatása. (Külön kérdés, hogy egyes esetekben közvetlen vagy közvetett hatásra kell-e gondolnunk; például a dél-német „bencés” szentek tisztelete a dél-német egyházmegyéken keresztül is eljuthatott hozzánk.) De még ha egy ilyen liturgikus elem eredetét meg is határoztuk volna, ez nem jelenti azt, hogy liturgiánk *egészét* is ugyanoda kell visszavezetni.

A középkori római
liturgia

A világosabb beszéd kedvéért a magyarországi liturgiát el kell helyeznünk a középkori római liturgia történeti, szerkezeti keretei között. Mint tudjuk, az ősi római bazilikális liturgia a népvándorlást követő missziók során Európa korábban pogány területein is

elterjedt, s így nyert túlsúlya miatt lassanként felváltotta a régi keresztény vidékek regionális liturgiáit is (például spanyol „mozarab”, délolasz „beneventán”, délfrancia „gallikán” liturgiát; egyedül a milánói „ambrozián” liturgia őrizte meg önállóságát). Ez az ősi római liturgia végül is a karoling papság által végrehajtott megszerkesztésben és bizonyos kiegészítésekkel lett általánossá Európában; ez a „római-frank liturgia”, mely végül magát Rómát is meghódította. A római-frank liturgia azonban különféle adaptációkban vált a katedrálisok sajátjává, s ebben az értelemben beszélhetünk például párizsi, mainzi, prágai vagy esztergomi rítusról. A misében kisebb, a zsolozsmában nagyobb megoszlást tapasztalunk egyes területek vagy intézmények liturgikus rendjében, s ezeket megfelelő eljárásokkal ma már regisztrálni, összehasonlítni lehet.

A frank—római liturgia

Amikor tehát valaki a magyarországi liturgia bármely külföldi forrására hivatkozik, először gondosan el kell választania a közös frank-római jellemvonásokat a nagyobb régiók közös eljárásaitól, illetve a szűk értelemben vett helyi hagyományoktól. S még ha el is jut valamely végkövetkeztetésre, azt a vizsgált anyag (például *Sanctorale*, kalendárium, a mise Alleluja-sorozata, pontificale, rituale) körén túl csak óvatosan szabad alkalmazni.

Ha a vizsgálatba a következő századok fontos és jellemző magyar forrásait is bevonjuk, úgy találjuk, hogy *nincs* egy meghatározott egyházi központ (kolostor, püspökség), melynek hatására született volna a magyarországi liturgia. Valószínűleg több megoldást tanulmányoztak, s egyre inkább úgy látjuk, végül összevetések és önálló döntések alapján határozták meg a magyarországi liturgia formáit. Nem dönthető el, mikor születtek meg e döntések (valószínűleg több fokozatban a 11-12. század folyamán). Lehetséges, hogy már István király korában volt egy ilyen első magyar liturgikus rendezés. Szinte biztos, hogy a Szent László és Könyves Kálmán kori zsinatok meghatározóak voltak a további századokra. Azt is biztosra vehetjük, hogy Esztergom a 12. század közepe táján véglegesítette a maga rítusát.

A magyarországi liturgia rétegei

A magyarországi liturgia tehát az ősi római bazilikális rítus frank-római változatán belüli forma, melyet a közép-európai egyházak által felkínált lehetőségekből önálló döntések alapján alakítottak ki a magyarországi püspöki egyházak. Sokszor nem lehet biztosan eldönteni, hogy a liturgia egyes rétegeire vonatkozó döntések mögött milyen közvetlen külföldi minta áll, s hogy e döntés pontosan melyik időszakban mehetett végbe. A fenti négy elem egyensúlya azonban biztosan állítható, találkozásuk pedig nem véletlenszerű, hanem a liturgikus elemek hierarchiáján alapul. Ha a századok folyamán sokban gazdagodott is a magyarországi liturgia, a lényegi strukturális döntések legkésőbb a 12. század közepéig már megtörténtek.

A magyarországi liturgia tartalma

Amikor magyarországi liturgiáról beszélünk, e kifejezést kétféleképpen érthetjük. Beszélhetünk azokról a jegyekről, melyek minden magyar egyházmegyére egyfomán jellemzőek; de beszélhetünk összegző értelemben is: az egyes magyar püspökségek szokáshagyományainak egymás mellé állításával. A kifejtett középkori magyar liturgiát ugyanis három alcsoportra oszthatjuk:

Az esztergomi liturgia

Az esztergomi liturgia mai tudásunk szerint a 12. század közepére nyerte el azt a végleges formát, mely későbbi gyarapodások ellenére a 17. századig lényegében változatlan. E rítuscsoportba sorolhatók – kisebb helyi eltérésekkel – Esztergom szuffragáneos püspökségei (mint például Eger, Nyitra, de feltehetően a kevés vagy semmi emlékkel sem bíró Pécs, Győr, Vác, Veszprém is); továbbá egyes területek, melyek különleges jogállásuknál fogva Esztergom alá tartoztak (szabad királyi városok, mint Buda és Pest is), végül Esztergom rítusát vette át némi módosítással a hazai alapítású pálos rend is.

Kalocsa és kisugárzása

A kalocsai érseki terület liturgiájának kialakulási kora ismeretlen. Sajnos az emlékek száma és összetétele csak arra elég, hogy az esztergomi provinciával egyező és attól különböző elemek meglétét konstatáljuk (kalocsai breviárium a 14. századból, kottás töredékek). Feltehetően követték rítusát a maga szuffragáneos püspökségei (például Csanád). Biztosan ide tartozik a különleges helyzetű Zágráb. Nagyszámú liturgikus könyve ugyanabban különbözik Esztergomtól, amiben Kalocsa, de egy újabb reform következtében (14. század eleje, domonkos püspökök) igen sajátos különvonásokkal is bírt.

Újabb kutatások tettek figyelmessé arra, hogy hazánk dél-keleti részei saját liturgikus változatot hoztak létre: a váradi és erdélyi egyházmegye néhány fennmaradt forrása figyelemreméltó közös vonásokat mutat (kivéve persze olyan különleges jogállású központokat, mint Brassó és a szász városok). Egyre több indítékot találunk arra, hogy legkorábbi antifonálénkat, a *Codex Albensist* is inkább erdélyi, mint székesfehérvári forrásnak tartjuk.

Ugyanakkor vannak olyan jellemző vonások, melyek mindhárom csoportban közősek, s már a *Codex Albensis*ben megtalálhatók. Joggal gondoljuk, hogy ezek a „közmagyar” liturgikus megoldások a három rítus szétválását megelőzően — nem később, mint a 12. század 30-as évei — már kialakultak.

A mise liturgiája

A mise tekintetében a magyar liturgikus szokásrendek mind Európával, mind egymással összehasonlítva sokkal egységesebbek, mint a zsolozsma szempontjából. A tridenti könyvekhez képest természetesen számos olyan többletet is találunk, melyek a középkori Európában általános megoldások jelenlétére vezethetők vissza (például ádvent IV. vasárnapjának introitusa, a halotti mise nagyobb tételválasztéka, stb.). Jellemző különhagyományok mutatkoznak a húsvéti időszak és a pünkösd utáni vasárnapok *Alle-*

luja-választásában és -elosztásában, a szövegekhez társuló Alleluja-dallamok meghatározásában, a *sequentia*-repertoár összeállításában, s még inkább a miséhez kapcsolódó egyéb szertartások rendjében (febr. 2., Hamvazószerda). Legkiemelkedőbb ezekből a *nagyhét*, melynek szertartásrendje részben a római bazilikákra visszamenően, részben a környezetünkből jövő hatások eredményeképpen, részben a magyarországi elrendezésnek köszönhetően olyan egyéni vonásokat mutat, melyek a középkori viszonyok közt is kitűntetnek, kiválóságában pedig a későbbi (tridenti vagy II. Vatikáni zsinati) liturgiák szintje fölé emelik. A nagyheti szertartások rendjét megtaláljuk minden missálénkban és graduálénkban, legplasztikusabban azonban az egi Liber Ordinarius írja le a szereposztásokról, mozgásokról, ruhákról is beszámolva.

Zsolozsma-liturgiák

Jóval karakteresebbek a *magyarországi zsolozsma-liturgiák*. Itt elsősorban az esztergomi officium átgondolt, tökéletes szerkezetét kell dicsérően megemlítenünk. Esztergom a római zsolozsmának olyan gazdag, ugyanakkor jól rendezett, klasszikus alakját hozta létre, mely jól megkülönböztethető a környező német, cseh stb. egyházakétól, s a magyar középkor egyik legkiválóbb szellemi alkotása. (A millicentenárius megünneplésére készülő magyar egyház gondolhatott volna arra, s az egyházalapítás milleniumára készülve még nem lenne késő gondolni arra, hogy az esztergomi breviárius kétnyelvű kiadását megjelentessük.) Az esztergomi talán nem vethető össze kiegyenlítetttség és átgondoltság szempontjából a kalocsai (ezen belül: zágrábi) és a váradi-erdélyi zsolozsma-rendek, de karakteres voltuk nem tagadható.

A magyar rituálé története

Külön tanulmányt érdemelne a magyar *rituálé* története. Mint tudjuk, a liturgia két alapformáját kiegészítő szertartásokat korábban a pontifikálékba vagy agendákba gyűjtötték össze. Itt kevésbé beszélhetünk egységes magyar szokásrendről, sőt például a pontifikálékban kimutatható a különféle külföldi reform-ordók egymást semlegesítő, a hagyományvonalat ismét és ismét megtörő közvetlen átvétele. Mégis ki kell emelnünk a magyar temetési rítus szép és eléggé egységes szokásrendjét, mely némi redukcióval a 17. századig tovább élt, sőt nyomait még a néphagyomány is őrizte a közelmúltig. Sajnos a magyar egyház a temetési szertartás nem régen történt megújításakor többre becsülte a frissen készült költői „remekműveket”, mint e bibliai alapú, nemes liturgikus hagyományt.

Magyarországi alkotások a liturgiában

A liturgia elsősorban természetesen nem az alkotókedv kiélésének szabad terepe, hanem tiszteletre méltó, ősi, kortalanná és személytelenné vált formák gyakorlata. Ez nem azt jelenti azonban, hogy a középkorban ne adott volna helyet az ősi formák organikus tovább-

fejlesztésének, illetve az új igényekre felelő, kiegészítő alkotásoknak.

A hazai alkotások

Helyet kaptak tehát a liturgiában kiegészítésképpen hazai alkotások is. A mise anyagából kiemelném a külföldön eddig sehonnan nem ismert, költött szövegű, mély teológiai-liturgiai tartalommal ihletett „Rex regum” kezdetű traktust nagybőjt 3-4. hetére, vagy több kitűnő magyar sequentia közül a vasárnap liturgiai misztériumát megéneklő „Omnes una celebremus” tételt, vagy a Pray-kódexben olvasható kedves rövid Mária-sequentiát („Mira mater exstitisti”), melyet akár népéneként is felújíthatnánk. A zsolozsma temporáléjában magyar alkotásnak tekinthető több – strukturálisan fontos helyre került – antifona, a rendes vasárnapi vesperásnak magyar rezponzóriuma és egy szép, szintén hazainak bizonyult pünkösdi rezponzórium. A Mária-zsolozsma is tartalmaz valószínűleg hazai eredetű tételeket.

Tételek a magyar szentek tiszteletére

Számban és súlyban kiemelkednek természetesen a magyar szentek tiszteletére készült tételek. A középkor értékrendje a misében két helyet engedélyezett új alkotásnak: az alleluját és a sequentiát. A magyar szentek mindegyike büszkélkedhet mindkét műfajban új tétélekkel, sőt gyakran helyileg különböző tételsorral. Kiemelkedő közülük a *Lauda Sion* dallamára készült Szent István sequentia („Corde voce mente pura”), mely tudomásom szerint csak technikai tévedésből maradt ki a Rómába felterjesztett új magyar *Proprium missae* kéziratából (hogy aztán már senkinek ne jusson eszébe korigálni a hibát...). Kiváló munka a Szent Imre sequentia is (*Stirps regalis*).

A magyar szentek zsolozsmái

Míg a mise a szent „tüposzát” ábrázolja, s elsősorban Isten kegyelmét ünnepli benne, a zsolozsma a szent egyéniségének megjelenítésére is bővebb teret ad. Így a magyar szentek zsolozsmái is terjedelmesebb és változatosabb költői alkotások, zömük már a kor stílusának megfelelően versben (rímes antifonák, rezponzóriumok, himnuszok). Az első tételek még a 11. század végéről származnak (Szent István antifonák, köztük a mindvégig legfontosabbnak maradt tétel, az „Ave beate rex Stephane”). Ezt követi Szent István Laudesének antifóna-sora a 12. század első feléből (helyet kapott a Kalocsa-zágrábi István-zsolozsmában is). A 12. század végére tehető Szent László váradi kultuszának kibontakozása kapcsán a remek „Regis regum civis ave” himnusz és a László-zsolozsma. A középkori magyar költészet és zene legkiválóbb alkotása a 13. századi „nagy” Szent István-zsolozsma 9 antifonából és 9 rezponzóriumból álló monumentális ciklusa. Mind az intellektuális-vallási tartalom, mind a költői és zenei színvonal szempontjából európai összehasonlításban is rangos műről van szó. Körülbelül vele egyidős Szent Imre (kissé eklektikus) zsolozsmája. Talán ebből a korból származik a Kalocsa-zágrábi prózai Szent István zsolozsma is. Erzsébet zsolozsmája német átvétel.

A liturgia bizonyos részeiben (ünnepektől, műfajoktól függő-

en) a középkor végéig gyarapodhatott. Így nálunk is kerülnek be új és új tételek a liturgiába a 14-15. század folyamán, elsősorban *Alleluják* és *sequentia*k, zömmel Máriáról. Színvonaluk és liturgiai értékük természetesen nem egyenlő, virtuozitásuk ellenére olykor már a liturgikus dekadencia jeleit viselik magukon. Többségükről nehéz megállapítani, importált-e, vagy itt keletkezett: egyszerűen egy kordivatnak, ennyiben egy internacionális áramlatnak termékei.

A liturgikus ének Magyarországon

A keresztény ó- és középkor számára a liturgia és a liturgikus ének elválaszthatatlan. Az az újkori gondolkozás – mely a liturgia kereteit kijelölve azt mondja: itt énekeljük *valamit* –, teljesen idegen a római liturgia hagyományaitól.

A római liturgia átvétele Magyarországon természetesen a római ének átvételét is jelentette. Ez szerencsésen bekapcsolta hazánkat is az európai gregorián zenekultúrába, nemcsak a templomi éneknek, hanem a zenekultúrának és a zeneoktatásnak a javára is. A Magyarországon felnövekedett ifjú zenei szempontból is otthon érezhette magát szerte Európában.

A „magyar gregoriánium”

Ez azonban nem jelentette, hogy e nagy egységen belül ne hordozhatott volna a magyarországi liturgikus ének sajátos karaktereket és sajátos értékeket. Ezek összegzésekképpen használjuk ma már — tudományosan is megalapozva — a „magyar gregoriánium” elnevezést. Miben állnak ezek a sajátosságok?

Mindenekelőtt a liturgikus ének *életmódjában*. A liturgikus ének elterjesztésének és rendszeres fenntartásának 1000 körül szerte Európában a templomhoz kapcsolt *iskola* a biztosítéka. Az iskolás gyermek lényegében a liturgikus tételeken tanul nyelvet, olvasást, zenét. És nemcsak tanulásról van szó. Az iskolás gyermek a középkorban énekével vesz részt minden nap a misén, a vesperáson, esetleg más órákon is, az ünnepeken a teljes énekes liturgiában. Amikor azonban a 13. század után Európa nyugati felében az érdeklődés a többszólamúság felé fordul, ott az iskolások szerepe háttérbe szorul, s inkább a kiválasztott énekes férfiak és a tehetséges fiúgyermekek kis csapata (Chorknaben) veszi át a liturgikus éneklést. E negatív fejlemény pozitív következménye a gótikus, reneszánsz énekkultúra gyors ütemű kibontakozása Flandriában, Burgundiában, Olaszországban, Angliában.

A gregorián továbbélése

Ezzel szemben Magyarországon a középkor végéig megmarad (sőt szinte erősödik) a gregorián dominanciája, „tömegének” jellege. Ha kiemelnek az iskolások csapatából egyeseket, nem azért teszik, hogy a többiek részvételét velük helyettesítsék, hanem azért, hogy további miséket *is* (hajnali mise, napi gyászmisék, alapítványi misék) ellássanak gregorián énekkel, vagy azért,

hogy a főmese dramaturgiai szereposztása szerint nekik különleges (szólisztikus) feladatokat adjanak. A gregorián éneklésébe a középkor végén is be tud kapcsolódni minden diák (tehát világi értelmiségünk is ezzel az élménnyel átjárva hagyja el az iskolát), s ez a gyakorlat biztosítja a gregoriánhoz kapcsolódó általános zenei műveltség széles körű elsajátítását is. Minderre két bizonyítékunk van: egyik a középkor végi szertartáskönyvek (főként ordináriusok) sűrű hivatkozása a gyermekekre (kórusének, szó-lók, sőt a templomi összkart „vezénylő” koráló gyermekek), má-sik a középkor végéről fennmaradt, folyóírással (kurzívval) ké-szült, tehát nem-professzionális kottairóktól származó zenei emlé-kek nagy száma.

Egyetemes és
regionális a
repertoárban

A zene életmódjáról most már magára a zenére áttérve először a *repertoárról* kell szólnunk. A fenti megállapítások a liturgiai összeállítás, megszervezés, alkotás sajátosságairól érvényesek a ze-nére is. Az egyetemes használatú liturgiai tételek a legmagasabb rendű európai zenével hozták kapcsolatba a magyar énekest. A regionális tételek egy-egy táj és kor dallamdivatjába kapcsolják be őket, a magyar kompozíciók pedig hazai dallamalkotások előadói vá teszik őket. Az egyetemes, regionális és hazai repertoár megszer-vezett együttese a „magyar gregoriánum” első összetevője.

Pentaton
dialektus-terület

A „magyar gregoriánum” következő összetevője a *dallamválto-zat*. Akár egyetemes európai, akár regionális dallamról van szó, az nem hangról hangra való átvételt jelent, hanem egy variáns-rendszerbe való beillesztést. Magyarország alapvetően a gregorián ún. pentaton dialektusterületéhez tartozott, mely hazánkon kívül a mai Hollandiát, Német-, Lengyel-, Csehországot, Ausztriát, Svájcot és Észak-Itáliát foglalta magába. E dialektus általában a dallamok kis félhanglépéseinek kiélvezése helyett a jelentős dal-lamhangokat, az élesebb kontúrokat emelte ki. De még e nagy dialektusterületen belül is a magyar dallamváltozatok kellő össze-hasonlítással világosan elkülöníthetők a szomszédos vidékek dal-lamaitól, s egy határozott ízlésirányt tanúsítanak.

A kottairás magyar
reformja

Végül a magyar gregoriánumhoz tartozik még egy jellegzetes *kottairás* művelése is. Az első időszakban a magyar egyházak az ún. német neumaírást gyakorolták, vagy mondjuk így: gyakorol-ták be. A 12. század közepén (valószínűleg Esztergomban, s való-színűleg egy liturgikus reformmal összefüggésben) egy új, jól ol-vasható, modern notációt hoztak létre, mely a legfrissebb olasz-francia újításokat összhangba hozta saját, akkor már másfél szá-zados gyakorlatunkkal. A fúzió eredménye egy muzikális, rajzola-tában is elegáns, korszerű gregorián notáció, mely annyira jelleg-zetes, hogy tisztán ennek segítségével teljes biztonsággal megha-tározhatjuk egy kódexről, hogy Magyarországon keletkezett. Mi-dőn később a szerzetesrendek, vagy egyes peremterületi, vegyes lakosságú városok körében más gregorián notációk jelentek meg hazánkban, az „esztergomi” (vagy „magyar”) notáció ismételt át-

alakulással és további modernizálással továbbra is megtartotta vezető szerepét, mintegy vizuális jelképeként annak, amit már ők is „magyar gregoriánnak” éreztek, vagy annak, amit a liturgia egészére nézve a „*mos patriae*” (hazai szokás) vagy „*consuetudo regni*” (az ország liturgikus rendje) névvel illettek. Jellemző, hogy a korai magyar protestantizmus is, midőn anyanyelvű liturgiáját akarta kialakítani, s ennek első lépéseként a gregoriánium sok száz dallamát magyarra fordította, nem külföldi mintákat követett, hanem a magyar liturgikus szokásokból indult ki, a magyar dallamváltozatokat alkalmazta, s a magyar notációt használta a tételek lejegyzésére.

A magyarországi liturgia sorsa

Mint közsímert, a tridenti zsinat nem akarta betiltani az emberemlékezetet meghaladó idő óta élő (vagyis a humanista illetve protestáns beütésektől garantáltan mentes) helyi liturgiákat, hiszen tudta, hogy bennük az ősi római liturgia él tovább sokszínű arculattal. Mégis, sokféle okból, a 17. század elejének nemzedéke már úgy érezte, azzal tanúsíthatja Róma-hűségét, ha feladja saját liturgikus hagyományát, áttér a „római” rítusra — melynél valójában rómaibb volt a sajátja.

Így volt hazánkban is: azok az erők, melyek — elsősorban jezsuita befolyás alatt — egy erősen homogenezáló „római” reform véghezvitelén dolgoztak, értetlenül álltak a magyar liturgikus hagyomány ténye előtt, s igyekeztek a magyar liturgikus könyveket a V. Piusz által kiadottakkal felváltani. Nem ment könnyen. Sokan voltak, akik nem értették, miért kellene a lényegében ugyanúgy római (sőt sok tekintetben ősbibb) magyar liturgiát most félretenni. Végül Pázmány — soha be nem tartott ígéreteivel rávette a húzódozó (s ekkor már székhelyüktől távol, Bécsben, vagy a nyugati határszélen élő) magyar püspököket a változtatásra, s 1630-ban Magyarország (Zágráb kivételével) elvben áttért a tridenti rítusra. *Exemplum docet*.

Végére érve rövid áttekintésünknek, megkérdezhetjük, van-e valami sajátosan „magyar” régi liturgiánkban. S itt minden egyoldalú válasz tévedés lenne. Liturgiánk izig-vérig római volt. Nincs olyan mozzanata, mely ellentétben állna a karoling Európa szellemi egységével, a keresztény Európa liturgiai szokásaival. Ugyanakkor, ahogyan a magyar egyház e liturgiát megélte, maga számára elrendezte, gazdagította, s az a szívósság, mellyel hozzá ragaszkodott, hatalmas asszimilációs erőt adott e liturgiai gyakorlatnak. Aki e liturgia részese volt, egyszerre, elválaszthatatlanul és organikus egységben érezhette magát rómainak, európainak és magyarnak.